

Bir Kelam Teorisi: Muvâfât

Tevfik YÜCEDOĞRU
Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Mümin olarak yaşayan bir kimse Allah katında gerçekte kâfir veya kâfir olarak hayatını sürdürmüş bir kimse de gerçekte bir mümin olarak değerlendirilebilir mi? Yahut da ömrünün belli bir bölümünü mümin olarak geçirmemiş bir kimse İslam'ı tercih ederek mümin olursa hayatının geri kalanında yaptığı itaat fiilleri ile ahiretini kurtarmış olur mu? Bu sorular kelam tarihinde teorik bir problem olarak ikinci hicri asırdan sonra tartışılmaya başlanmış ve bu çerçevede muvâfât adında bir teori geliştirilmiştir. Bu makale bu hususu konu edinecek ve anılan tarihten buyana teorinin aldığı şekli ve tartışılan hususları irdelemeye çalışacaktır.

Abstract

Muvâfât As A Theological Doctrine

Someone who lived throughout his life as a believer, can he be an infidel in the eyes of God? On the other hand, is it possible to regard as believer someone who lived as an infidel? Or if somebody converted to religion after infidelity, whether the good works he performed throughout rest of his life are adequate to save his next life or not? These questions began to be discussed in the history of Islamic theology after the second century A.H. and muvâfât doctrines was put forward in this context. This article deals with the development of the doctrines in question from this time and related issues under discussion.

Anahtar kelimeler: Muvâfât, iman, küfür, ölüm, son nefes, ahiret, rzâ, gazâb, suht, saîd, şakî.

Key Words: Muvâfât, belief, infidelity, death, hereafter, blessed, afflicted.

Bu teori, kelâm literatürüne Abdullah b. Saîd (v. 240/854) tarafından kazandırılmıştır.¹ Kendisinden sonra kelâm sahasında kullanılmaya başlanan bu teoriyi ilk defa o dile getirmiştir. Çok geniş taraftar bulduğundan söz edilememekle birlikte nassın mana ve mefhumuna dayanan ancak aynı kalıp içinde kullanılmayan bu kelime; ölüm anında, kişinin bulunduğu hal ile doğrudan alakalıdır. Kişinin son nefesindeki hali üzerine bina edilmiş bir görüştür. Bu konuda çalışma yapan Etan Kolhberg, haklı olarak “İslâm hakkında bilinen başvuru kaynaklarının hiçbirinde muvâfâta dair herhangi bir kayıt bulunmadığı gibi, kelâmî bir kaynak olarak da klasik sözlüklerde hatta Teknik Terimler Sözlüğü’nde (the Dictionary of Technical Terms; Keşşâfu Istilâhâti’l-Fünûn) bile bulunmamaktadır” serzenişinde bulunmaktadır.² Gerçekten de bu kavram hakkında bilinen bir çalışma doğu ve batı literatüründe yok denecek kadardır. Temel kaynaklarda konu edilmesi ise son derece sınırlıdır.³

İmam Eş’arî (v. 324/936), Makâlât’ında muvâfât kavramını kullanır. Bu kelimeyi Acârîde fırkasının on beşinci, Se’âlibe’nin beşinci kolunu oluşturan Mükremiyye’yi açıklarken ele alır ve kelimenin pek bilinmediğini gösteren bir işaret olarak izah etme ihtiyacı duyar ki bu, onun başvurduğu bir usul olarak bilinmemektedir. Burada muvâfât’ın bu fırka tarafından nasıl anlaşıldığının izahı vardır. Ve onlar; “Allah, kullarını içinde buldukları (işledikleri) amellere göre değil son nefeslerindeki durumlarına göre dost veya düşman edinmiştir”⁴ diye nakleder. Bu bile göstermektedir ki kelime, ilk yıllardan beri var olsa bile İbn Küllâb’ın anladığı ve Ehl-i Sünnet içinde meşruiyet kazandırdığı muvâfât değildir. Onun bir kelâm kavramı haline dönüştürdüğü muvâfâtı İmam Eş’arî eserinde, İbn Küllâb’tan naklederken bu kelimenin adını zikretmez. Dolayısıyla kavram içeriği olarak var olan husus, isim olarak onun sisteminde yer almıyormuş gibi nakledilmiştir.

İbn Küllâb’ın muvâfât anlayışı, Eş’arî’nin de naklettiği gibi son nefesini teslim eden kişinin o anına itibar edilerek Allah nezdinde kazanacağı makama endeksli bir izah tarzıdır. “Allah, ömrünün çoğunu kâfir olarak geçirse de, mümin olarak öleceğini bildiği kimseden ezelde râzî, ömrünün çoğunu mümin olarak geçirse de,

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tevfik Yücedoğru, Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi, Bursa, 2006, s. 99 vd.

² Etan Kolhberg, “Muvâfât Doctrines In Muslim Theology”, *Stutia Islamica*, 57 (1983), s. 57. Makalenin tercümesi için İslâm Mezhepler Tarihi Arş. Gör. Kadir Gönbeyaz’a teşekkür ederim.

³ Muvâfât, kavram olarak eski kaynaklarda yer almamakla birlikte Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nde müstakil bir madde başı olarak yer almıştır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Muvâfât”, *DİA*, XXXI, 409.

⁴ el-Eş’arî, Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâil (v.324/936), *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfû’l-musallîn*, (nşr. Hellmut Ritter), I-II, İstanbul, 1930, I, 100.

kâfir olarak öleceğini bildiği kimseye sahit'tür (kızan).”⁵ “Allah'ın müminden razı olması, itaatkâr olmasını istemesi ve onu mükâfatlandırması, kâfire gazap etmesi de onun sapmasını isteyip cezalandırması demektir.”⁶ Buna göre, Allah belli kişilerin mümin olarak öleceğini her zaman bilir. Bu nedenle O, onları mükâfatlandırmak istemiştir. Bu kimselere olan sevgisi, isteğiyle uyumlu hale gelmiştir. Ancak, Allah'ın iradesinin her zaman sevgisinden önce geldiği anlamına gelmez. Allah'ın memnuniyeti, lütfu ve sevgisi ve bunların zıddı olan gazabı ve husumeti tıpkı iradesi gibi ezeli sıfatlarıdır. Allah'ın muhabbet ve rızası ile sahit ve adaveti O'nun bir fiilidir, şeklinde düşünenlerin Abdullah b. Küllâb'ın görüşlerini tercih eden ashabımızdır, diyen İbn Fûrek, “ Mümin ömrünün çoğunu kâfir olarak geçirmiş olsa bile Allah'ın iman üzere öleceğini bilip razı olarak yarattığı, kerametler ve derecelerle onu mükâfatlandığı kişidir. O'nun rızası iradesidir. Yine Allah'ın küfür üzere öleceğini bilip yarattığı kişi ezelde ona kızdığı kimsedir. O'nun suhtu (kızgınlığı) iradesidir. O kişiyi dinden saptırmış ve böylece çeşitli cezalarla cezalandırmıştır. Velayet ve adavet konusundaki görüş de aynen bunun gibidir.”⁷ nakillerinde bulunur. Bunlara maruz kalanların ezelde takdir edilene göre yaratıldığı ve bu takdiri değiştirmenin mümkün olmadığı kanaatini taşıması gerekmektedir. Allah'ın ezelde, insanları saîd veya şakî; cennetlik veya cehennemlik olarak yarattığını kabullenmekten kaynaklanan bir inanca sahip olmak gerekir. Bu manaya gelebilecek nassın mevcudiyeti de Hz. Peygamber (sa.)' den nakledilen hadislerde bildirilmektedir. “İtibarın sona göre olacağı ve her şeyin önceden tespit edildiği” şeklindeki hadislerin bulunması bu inancın dayanakları olarak kabul edilmiştir. Amr b. Âs (ra) dan rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber: “Allah'ın Arş'ı su üzerinde iken ve Allah yeri ve gökleri yaratmadan elli bin yıl önce yaratıkların kaderlerini (mekâdir) yazmıştır.”⁸ buyurmuştur. Yine Abdullah b. Mes'ûd(ra)'dan rivayet edilmiş bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Birinizin yaratılışı, anası karnında kırk gün insan suyu olarak toplanır. Birbiri ile kaynaşır, sonra o kadar zaman pıhtılaşmış kan olur, sonra kırk gün de et parçası olarak kalır. Daha sonra Allah onun için bir meleği; ceninin neler yapacağını, rızkını, ecelini, mutlu (saîd) veya bedbaht (şakî) olacağını yazmakla görevlendirir. Bunlar yazıldıktan sonra cenine ruh üfürülür. O canlanır, biriniz hayır işleri yapar, o derece ki, cennetle kendi arasında bir zira (arşın) yer kalır. Sonra kaderinin öncülüğü ile cehennemliklerin

⁵ el-Eş'arî, *Makâlât*, I,169; II, 547.

⁶ İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî (v. 406/1015), *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut, 1987, s. 45.

⁷ İbn Fûrek, age., s 45.

⁸ Müslim, Kader, 1.

işlerini yapar da cehennemlik olur. Bunun gibi biriniz de cehennemliklerin işlerini yapar, o derece ki, cehennem ile arasında bir zira yer kalır. Alın yazısına uygun olarak dönüp cennetliklerin işini yapar da cennete girer.”⁹ Bu hadiste belirtildiğine göre, kişi daha ana rahminde iken bir melek, Allah’tan kişinin, rızkı, eceli, saîd veya şakî olup olmayacağı gibi sorular sorarak o şahıs doğmadan önce onun bütün durumunu tespit ve takdir etmektedir. Bu cümleden olarak İslâm düşünce tarihi içerisinde tartışmalı bir alanın İbn Küllâb penceresinden görünen ve bir o kadar da yeni bir tartışmanın çıkmasına vesile olan bir alan açılmış olmaktadır.

Nassın bu son çerçevesinden bakıldığında, muvâfât, kişinin son nefesindeki durumu olduğuna ve bunu dışardan bakan insanın değerlendirmesi mümkün olmadığına göre; kişinin son nefesindeki durumu ve hatimesi Allah’ın vadi, vaîdi, rıza ve kızgınlığı, velayeti ve adaveti ile doğrudan alakalıdır. Bizim dışardan bakarak mümin diye kanaat getirdiğimiz ve öyle hükmettiğimiz kişinin, Allah yanındaki hükmü bunun tam tersi olma ihtimalindedir. Yine bunun aksi olan yani, bize göre kâfir olarak gözüken ve hayatını buna göre devam ettiren birinin de Allah katında mümin olması mümkündür, caizdir. Buna bağlı olarak yapılan dünyevi akitler; evlilik, mirasçı olma durumu da bizim gördüğümüz yönü itibarıyla olup işin Allah tarafından bilinen bâtinî yönü ile icra edilmemektedir. Bu durumda iman; “isabet edilen ve kendisini küfrün takip etmediği, isabet edilmeyen ve kendisini küfrün takip ettiği” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna bağlı olarak mümin de iki çeşittir; “Allah’ın sevdiği ve iman üzere öleceğini bildiği mümin, Allah’ın sevmediği ve Allah’ın bilgisine göre kâfir olarak ölecek mümin.” Bu durum kâfir olanlara uygulandığı zaman da ortaya iki tür kâfir algılaması çıkmaktadır; “kesinlikle cezaya çarptırılacak ve küfür hali üzere ölen kâfir, cezaya çarptırılmayacak ve küfür üzere değil de iman üzere ölecek kâfir.”¹⁰

Bütün bu taksimlerin yapılması hayali bir düşüncenin ürünü olarak görülmemelidir. Çünkü İbn Küllâb’a göre bu durumların tamamı Allah’ın sıfatlarına ait taallukların sonucudur.¹¹ Allah, kişinin mevcut halindeki küfrünü değil, iman üzere vefattaki durumunu sever ve o haline velayet eder. Bu durumda da şöyle demek doğru olur: “Allah (cc), Ebû Bekir (ra) ve Ömer (ra) gibi kişilerin puta taptıkları ve küfür halindeki durumlarından memnun idi. İblis’in

⁹ Buhârî, Bed’u’l-Halk, 6; Enbiyâ, 1; Kader, 1; Müslim, Kader, 1; Tirmizî, Kader, 4; İbn Mâce, Mukaddime, 10.

¹⁰ el-Ferrâ, Kâdi Ebû Ya’lâ b., *Kitâbu’l-Mu’temed fî Usûli’l-Dîn*, (thk. Vedî Zeydân Haddâd), Beyrut, 1974, s. 190–191.

¹¹ Eş’arî, *Makâlât*, I, 169, II, 547. Eş’arî, İbn Küllâb’ın muvâfât görüşünü naklederken onun sıfatlar hakkındaki görüşleri içinde bu konuya yer verir.

ibadetinden ve taatinden memnun değildi, ona o durumunda dahi kızgın idi. Çünkü onun küfür hali üzere öleceğini, diğerlerinin de mümin hali üzere vefat edeceklerini biliyordu.¹² Bir nevi mutluluk reçetesi gibi sunulan bu izah tarzının İbn Küllâb ve ondan sonra gelen Eş'arî mezhebinde sistemin bir parçası olarak var olmuştur.

İman konusu içinde değerlendirilmesi gereken bir konunun İbn Küllâb tarafından Allah'ın sıfatları bahsi içinde yer alması yadırganacak bir husustur. Konunun bir İlahî sıfatları; Allah'ın iradesi, sevgisi, muhabbet ve rızası, düşmanlığı, adavet ve kızgınlığını ilgilendiren tarafı olmakla birlikte, bir de insanî tarafı; yaşadığı müddetçe Allah nezdindeki sahip olduğu mevki ve konumu bilememesi vardır. İki taraflı bir problem olan muvâfât konusunda o tercihini sıfatlar yönünde kullanmıştır. Fakat onun sistemi açısından bakıldığında bütün bu konu ve konumların hepsi, kâinatın tamamı hükmü altında olan Allah (cc) için; O'nun tarafından icra edilmesinden daha doğal bir tarafı olmamalıdır. Her şeyi kuşatan hükmü, insanı da içine almaktadır. Onun son durumuna Allah tarafından bir müdahale yapılmadan, bilindiği için öyle hükmedilmektedir. *Akibet için değerlendirme vardır ve itibar sonucudur.* Bu değerlendirmeye göre, Müslüman olarak ölen kişi başlangıçta Allah'ın sevdiği bir mümin, Allah (cc) dostu idi. Kâfir olarak ölen kişi de başlangıçta Allah'ın düşmanı ve kâfir idi. Arada geçirdiği ömrü mutavassıttır. Bunun sonucunda şu da söylenmelidir: Dinden dönen (mürted) Müslüman küfür hali üzere ölmedikçe onun Müslüman iken yapmış olduğu amellerinin tamamı geçerlidir, bunların hiç biri boşa gitmemiştir. Tekrar İslâm'a dönse geçmişte yapmış olduğu amelleri muteber sayılır. İbadetleri baki kalır. Dinden dönmeden önce haccetmiş olsa kendisine ömründe bir defa farz olan hacc ibadetini ifa etmiş sayılacağından onu iade etmesi gerekmez. Yine kılmış olduğu namazları da geçerli olduğu için iade etmesi gerekmez. Bunun aksi de geçerlidir; ömrünün büyük bölümünü kâfir olarak geçiren ve sonradan İslâm'a giren kişi, İslâm'a girdiği andan itibaren ibadetle yükümlü olmakla birlikte bülüğ çağından İslâm'a girdiği ana kadar geçen süre içerisindeki ibadet ve taati iade etmek mecburiyetindedir. İslâm'a yeniden giren mürted, irtidat süresince kaçırdığı tüm ibadetlerini kaza etmek durumundadır.¹³

İbn Küllâb'ı bu şekilde değerlendirme yapmaya sevk eden şeyin şöyle bir yaklaşım olduğunu Pezdevî'nin şu naklinde buluyoruz: “ Soy üzerine mîsâk alma **belâ** (evet) kelimesi ile olmuştur. Bir kısmı bunu isteyerek, bir kısmı da istemeyerek söylemiştir. **Evet**, cevabını

¹² el-Ferrâ, age., s. 191.

¹³ Bkz. Pezdevî, Ebu'l-Yusr Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed (v. 493/1099), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980 s. 249; krş., Etan Kolhberg, agm., s. 54-55.

isteyerek, iman ederek söyleyenler bu dünyadan mümin olarak giderler, istemeyerek, iman etmeyerek söyleyenler de iman bulunmaz, bunlar dünyadan kâfir olarak giderler.”¹⁴

Bu konunun kelâm tarihi içinde tartışılması çeşitli bakış açıları getirmiş,¹⁵ sistem bu sayede alternatif düşünce üretimi gerçekleştirebilmiştir. İbn Küllâb'ın muvâfât görüşü en çok Eş'ariler tarafından benimsenmiş ve onların da savunduğu bir dünya görüşü haline gelmiştir. Onlar bu görüşü, görünüşte kâfir olan kişiye lanet okunmasının önüne geçmek için bir gerekçe olarak dile getirmişlerdir. Bu noktadan hareketle de bu görüşün aksini belirten nassı yorumlama yolunda ilerlemişler ve: “ Sizden kim, dininden döner (irtidat) ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider”¹⁶ ayeti ve benzer nasları, “ Allah (cc), bizzat dinden dönmekle amellerin boşa gideceğine hükmetmemiştir. Aksine bunu dinden dönüş (irridat) üzere ölüme bağlamıştır. O halde amellerin boşa gitmesi bizzat dinden dönüşle icap etmez. Bunda aynı zamanda değerlendirmenin halde değil akıbette, nihayette olduğuna delil vardır”, şeklinde yorum yapmışlardır. Hz. Peygamber: “Saîd annesinin karnında iken saîd olmuştur, şakî de yine annesinin karnında şakî olmuştur”, buyurmuştur. Bu şu demektir: Allah bir kimsenin saadetine annesinin karnında iken hükmederse o kimse saîd olur, annesinin karnında iken Allah'ın şekavet'ine hükmettiği kimse ise gerçekten şakî olur. Müslüman olarak ölen kimse, annesinin karnında iken Allah'ın saadetine hükmettiği kimsedir. Kâfir olarak ölen kimse de, Allah'ın, annesinin karnında şekavetine hükmettiği kimsedir. Hadiste belirtildiği gibi, değerlendirme akıbette, sondadır. Şimdiki hal mutavassıt haldir ve onda değerlendirme yoktur. Ancak biz hükümlerde şimdiki hale değer veririz. Çünkü biz ancak zahire vakıf oluruz ve biz, zahir üzere hüküm vermekle hükümlenmişiz. Bundan dolayı münafıklar hakkında bizim hükümümüz, Müslümanlara uygulanan hükümlerdir. Ahiretteki saadet, mutluluk ve şekavet, bedbahtlıkla ilgili hüküm ve söz, Allah'ın ilminde dir. Halde kâfir olan, ama Allah'ın Müslüman olarak öldüğünü bildiği kimse, Allah'ın ilminde saîddir. Şüphesiz bu kimse ahirette de Allah'ın ilminde saîddir. Ahirette Saîd olan kimse cennete giren, Allah'ın düşmanı olmayıp dostudur. Söz konusu halde şekavetin ahirette bir değeri yoktur. Nitekim İblis, Allah (cc) tarafından yerilmekte ve: “İblisten başka bütün melekler secde

¹⁴ Pezdevî, age., s. 352.

¹⁵ Bkz. Etan Kohlberg, agm., 55 vd.

¹⁶ Bakara, 2/217.

etmişlerdi. O büyüklük taslamış ve inkârcılardan olmuştu”¹⁷ buyrulmaktadır. Burada onun kâfirlerden olduğu bildiriliyor.”¹⁸

Abdullah b. Saïd’in bu görüşüne sahip çıkanlar arasında Selef uleması da vardır. Onun bu konudaki görüşünü ayrı başlık altında itikadın bir parçası olarak iman konuları içinde işleyişine bakılırsa Hanbeli kelâmcısı Kadı Ebû Ya’lâ el-Ferrâ (v. 458/1066) bu anlayışı benimsemekte ve savunmaktadır.¹⁹ Allah’ın bir kişiye yönelik değişmez tavrı, kişinin önceki îmânî statüsü ne olursa olsun öldüğündeki itikâdî durumu ile uyumludur. Bundan dolayı, bir zamanlar mümin olan ancak kâfir olarak ölen bir kişi mümin olduğu zamanlarda bile Allah tarafından sevilmemiştir. Bir zamanlar kâfir olan ancak mümin olarak ölen bir kişi kâfir olduğu zamanlarda bile Allah tarafından sevilmiştir. Bu yüzden Allah, Ebu Bekr ve Ömer (ra.h)’i puta tapıyor oldukları zamanlarda sevmiş ve İblis’i, Allah’a kulluk ediyor olduğu zamanlarda bile sevmemiştir.²⁰ Bu konumdaki kişilerin itibar ettikleri husus, Allah’ın ilmi, iradesi ve kudreti gibi ezeli sıfatı olan muhabbet ve rızası değişmez olduğudur. Onlara göre bu husus, bu konuda belirleyici olmakta ve Allah her şeyi ezeli iradesiyle düzenlediğinden artık bu değişmez kabul edilmekte ve ucu kader tartışmasına kadar giden bir tünel açılmaktadır. Bu bakış açısı insan iradesi ve istitaat konularındaki temel tartışmalara da dehlizler oluşturmaktadır.

Selef yolunun bir başka taraftarı İbn Hazm el-Endelûsî (v. 456/1064), eserinde “el-Muvâfât” başlığını kullanan az sayıdaki âlimden biridir. Fakat o, bu görüşü hiçbir yönüyle benimsenmeye değer bulmaz. Hatta bu görüşün açık naslara tezat teşkil ettiğini ve bu görüş ile Yahudilerin neshi iptal konusundaki görüşleri arasında bir fark olmadığını söyler. Onların böyle bir görüşe kail olurken benimsedikleri ilkenin Allah’ın ilim sıfatında değişiklik olmaya-çağından hareket ettiklerini ifade ederek bunun bir yanığı olduğunu savunur. Allah’ın ilminde bir değişiklik olmaz, bu tamam, doğrudur, ancak O’nun ilminin malûmatında değişiklik olduğu ve olabileceği de sahihtir. “Allah’ın ilmi değişir, demekten Allah’a sığınırım,” diye söze başlayan İbn Hazm, “O’nun ilmi tekdir, bununla tasarruf ettiği her şeyin bütün hallerini bilir. Ezelde Zeyd, çocuk, küçük, genç, gelişmiş, ihtiyar ve ölü, sonra tekrar diriltilmiş ve sonra da cennet yahut cehennemde olacağını bilir. Bu kişinin aynı şekilde ezeli ilmiyle, mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olacağını veya hiç inanmayacağını veyahut da hep mümin olacağını da bilir. Aynı şekilde bir kişinin salah (kurtuluş) ve fiskını (günahkâr) da bilir.

¹⁷ Sâd, 38/73–74.

¹⁸ Bkz. Pezdevî, age., s. 250-251.

¹⁹ Bkz. el-Ferrâ, age., s. 190-191.

²⁰ el-Ferrâ, age., s. 191, krş., Etan Kolhberg, agm., s. 59.

Allah'ın malumatı değişiklik içerir ve muhtelifdir. Bunu inkâr eden müşahede ve günlük yaşayışı inkâr etmiş olur. Allah (cc), razı olduğuna kızmaz veya kızdığından razı olmaz, demek batıldır ve iftiradır. Allah, Yahudilerin iç yağı yememelerini ve sept (şabat) gününü kutsamalarını emretmiş ve bunun aksini yasaklamıştır. Emrettiğini yapmalarına rıza göstermiş, yapmamalarına rıza göstermemiştir. Aynı şekilde İslâm'ın ilk zamanlarında biz Müslümanlara içki içmeyi, Ramazan ayında yiyip içmeyi helal kılmış, namaz, oruç gibi ibadetlerle sorumlu tutmamıştır. Bunların daha sonra haram kılınması ve ibadetlerin icrasının farz kılınması hususunda şüphe yoktur. Başta içki içilmesinden, namaz kılınmamasından ve Ramazan'da yenip içilmesinden memnun ve razı idi. Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “ Gerçek hükümdar olan Allah, yücedir. Sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'an'ı (okumakta) acele etme ve “Rabbim benim ilmimi artır” de.”²¹ Namaz ve oruç ibadetinin icra edilmemesinden de aynı şekilde memnun ve razı idi. Bize namazı ve Ramazan orucunu farz kıldı, içki içmeyi, namaz ve orucu terk etmeyi yasakladı. Bunun aksi de geçerlidir ve hiçbir Müslüman tarafından inkâr edilemez. Bütün bunları Allah (cc), ezeli ilmiyle biliciydi; bir süreliğine helal kıldığını ilerde haram kılacağını, bir süreliğine haram kıldığını sonra helal kılacağını, bundan dolayı da bir müddetliğine razı olup sonra razı olmayacağını bilmekteydi. İşte âlemdeki bütün bu değişik işler O'nun sanatının eseridir ve hiçbir şey O'ndan gizli olmaz. Bunun gibi müminin mürted olarak ve kâfirin de mümin olarak öleceğini O, ezeli ilmiyle bilir. Yine müslümanın davranışlarından ve iyi amellerinden razı, kâfirin kötü amellerinden ve küfrü devam ettikçe kâfirden razı değildir. Fâsık ve mürtedin davranışlarından razı olmadığına Kur'an şahitlik etmektedir: “Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı değildir. Eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder.”²² Yakinen bilinir ki Allah (cc), şükür ettiğinde şükür edenden şükür halinde razı, küfür ettiğinde küfredenin küfür halinden de razı değildir. Bir insanda bu hallerin nasıl ve ne zaman olacağını da bilir. Ayette de bu belirtilmiştir: “ Sizden kim, dininden döner (irtidat) ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemliktir ve orada ebedi kalırlar.”²³ Selim his sahibi zaruruten bilir ki, amellerin boşa gitmesi, hesap edilmemiş olması asla mümkün değildir. Gerçek olan ise, irtidat edip de kâfir olarak ölen müminin amelleri hesaplanmıştır, irtidat edince boşa gitmiştir. Ayette ise: “Allah dilediğini siler, dilediğini de sabit bırakır. Bütün kitapların aslı O'nun yanındadır.”²⁴

²¹ Tâ Hâ, 20/114.

²² Zümer, 39/7.

²³ Bakara, 2/217.

²⁴ Ra'ad, 13/39.

buyurulmaktadır. Burada bir gerçek vardır ki, yazmadığı şeyi imha etmez, yazılı olmayan şeyin imha edilmesi muhaldir. İşte burası Eş'ariler'in görüşünün batıl bizim görüşümüzün doğru olduğu noktadır. Allah Teala: "Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir."²⁵ buyurmaktadır. Bu da bizim görüşümüzün yakın ifade ettiğini ve onların görüşlerinin yanlışlığını göstermektedir ki, Allah (cc), katında, geçmişteki kötü ve yerilmiş diye isimlendirdiği fiilleri sonra değiştirmiş ve onları öğülmüş, kendisinin razı olduğu iyiliklere çevirmiştir. Bu hususu inkâr eden, Allah'ı yalanlamış olur. Allah da onu yalanlamaktadır."²⁶ Bundan sonra İbn Hazm, Kur'an'da var olan çeşitli emir ve yasakların zaman içinde nasıl değiştiğinden ve bunların bir zaman kötü ve Allah'ın razı olmadığı hususlar olmasına rağmen sonradan Peygamberlerinden o fiillere razı olduğundan bahseder. Hz. Âdem ve eşinin memnu ağaçtan yemelerini ve onlardan sonra tevbelerini kabul ettiğini kaydeder. Fakat dikkat çeken husus o, bu görüşü ortaya koyarken hiçbir şekilde İbn Küllâb ve mezhebinden söz etmez. Bu görüşü İbn Küllâb'tan sonra devam ettiren ve savunan bir kısım Eş'ariler ve Basra ekolü Mu'tezile bilgini Hişam b. Amr el-Fuvâtî (v. 218/833)'dir.²⁷ Bu kişilerin muvâfât görüşünü İbn Küllâb'tan sonra savunanlar olduğunu iddia eder.²⁸

Muvâfât konusunu benimsemeyen ve bu görüşe karşı mücadele eden Mu'tezile ve Mâtürîdîyye mezhepleridir. Hemen hemen iki mezhep de aynı gerekçelere dayanarak bu konunun karşısında yer almışlardır.

Mu'tezile mezhebi, o gün için kendilerinin en büyük muarızı olması hasebiyle İbn Küllâb'a, adl prensipleri gereği karşı çıkmak mecburiyetinde kalmışlardır. Mükâfatı hak etmeyen, muhabbet ve rızaya layık olmayan, bu nimete sahip olmak için çaba sarf etmeyen kişilere hak ettiğinin üzerinde bir mükâfatlandırmanın yapılamayacağı temel prensibinden hareketle, Allah(cc), İblis'e kendisine kulluk ettiği günlerde sahit (kızgın) olmadığı gibi aksine ona muhabbeti ve rızası vardı. Diğer taraftan Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'e de

²⁵ Furkân, 25/70.

²⁶ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî (v. 456/1064), *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, Beyrut, tsz., IV, 58-59; krş., Etan Kolhberg, agm., s. 60-61.

²⁷ Mu'tezile'nin altıncı tabakasındandır. Me'mûn'un huzuruna girdiğinde halife ona hürmeten yerinde kalkmaya yakın bir kıpırdanma içinde olmuştur. Mu'tezilenin itibarlı bir âlimi olarak takdim edilir. Bkz. Kâdî Abdulcebbar, Kâdî İmâdüddîn Ebu'l-Hasen Abdulcebbar b. Ahmedel-Hemedânî (v. 415/1024), *Fadlu'l-İtizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, (thk. Fuad Seyyid), Tunus, 1393/1974. s. 271-272; Hayatı için bkz., Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şu 'ayb el-Arnâvüd ve arkadaşları), Beyrut, 1981-1985, X,547.

²⁸ Bkz. İbn Hazm, age. IV, 58.

putlara taptıkları zamanlarda rızası olmadığı gibi onlara kızgın ve mubgız idi. Onların Allah'a kulluk ettikleri zamanlarda da onlardan razı ve memnun idi. Çünkü onlar neyi yapıyorlarsa Allah (cc), onların o hallerini o an için değerlendirmektedir. Bu yüzden muvâfât görüşü hakikati yansıtmamaktadır.²⁹ Mu'tezile'ye göre, kişi fiillerinin yaratıcısı olması hasebiyle, saîd veya şakî olmayı kendi seçebilir. Saîd iken şakî, şakî iken saîd olmayı tercih eden Allah değil kulun bizzat kendisidir. Bunun aksi de aynı şekildedir.

Mâtürîdî mezhebinden Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (v. 508/1112), İbn Küllâb'ın muvâfât görüşüne itibar etmeyenlerdendir. O da bu görüşü, İbn Küllâb'ın görüşü olarak değil de Eş'arî mezhebi görüşü olarak nakletmekte ve tenkit etmektedir. Ancak muvâfât kavramına yer vermektedir. Bu görüş zikredilirken İbn Küllâb'a hiç atf yapılmamaktadır. Sadece muvâfâtın ifade ettiği anlamdan kalkarak şöyle bir tenkit yöneltilmektedir: "İtibar sonadır; kim ömrünü iman ile sonlandırırsa başlangıçta mümin olup da daha sonra putlara tapsa ve şirke ve batıl dinlere inansa da o kişi gerçekte mümin idi. Kim de ömrünü küfür ile neticelendirir ise -Allah (cc) saklasın- o başlangıçta kâfir olup daha sonra samimi bir mümin ve ömrünü ibadetle geçirse de o kişi gerçekte kâfir idi. Onlar bu görüşün muvâfât olduğunu savunuyorlar ki bu fesadı ortada olan bir şeydir. Çünkü kim ihtiyar ise açıktır ki o, ihtiyar, çocuklaşmış bir durumdadır. Gençliğini yaşayan da çocukluk ve beşikteki emzikli halinde ve anne karnındaki halde değildir. Bu görüş hakikatlerin inkârıdır. Allah korusun."³⁰ Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, Allah, insanog-lunun bütün hallerini biliyor. Yaşayanı ölü olarak değil de yaşayan olarak biliyor, oturanı oturur halde biliyor, ayaktakini de ayakta olarak biliyor. Keza siyah ve beyazı da biliyor. Eğer onların iddia ettikleri gibi durum bunun tersine olsaydı bizim şu an ahirette, ölü olanların da hayatta olması gerekirdi. Hâlbuki durum öyle değildir, bu görüşün batıl olduğu her halde malumdur.³¹ Onun bu görüşü görmezden gelme gibi bir eğilimi olduğu sezilmekte ve üzerinde durulmaya değer bulmadığı gibi bir izlenimi vermektedir.

İbn Küllâb'ın bu görüşü kendisinden sonra başta Eş'arîler olmak üzere bazı Selef âlimleri nezdinde taraftar bulmuştur. Bunların haricinde Şia fırkası içinde de bu görüş savunulur olmuştur.

²⁹ Bkz. el-Ferrâ, age., s. 191.

³⁰ Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*, (thk. Abdulhayy Kâbil), Kahire, 1407/1987, s. 106.

³¹ Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebseratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, (nşr. Claude Selame), I-II, Dımaşk, 1993, II, 813. Burada en-Nesefî, *muvâfât* kelimesinden söz etmemeyi yeğlemektedir.

Kendisinden sonra bir kültürün oluşmasına etki etmiş ve kader ve istiaat gibi konularda görüş çeşitliliğini sağlamıştır.³²

Kelam ilmindeki bu teorinin fikir babası İbn Küllâb ve onun çeşitli görüşleri üzerine araştırma yapan müsteşriklerden bazıısı muvâfât görüşüne atıfta bulunmazken³³ bazıısı da sadece birkaç kelimelik atıflarda bulunur, onun muvâfât görüşünü izaha çalışır.³⁴ Bunun temel sebebi kaynaklarda geniş malumatın olmaması ve bu kavramın çok öne çıkarılarak tartışmanın alevlenmemesi olarak görülebilir. Özellikle Mu'tezile ve Mâtüridî mezhepleri bu görüşü tartışılmaya değer bulmamışlardır. Tamamen saçma ve eşyanın hakikatine aykırı olarak gördüklerini her fırsatta belirtmişlerdir. İbn Hazm gibi Selefî bir âlim bile meselenin af, tevbe, tebeddül ve sıfatlarla olan ilişkisine dikkat çekmektedir. Çünkü gerçekten de incelemeye değer geniş bir alanı ilgilendiren, istiaat ve kader boyutu ile de ilgisinin araştırılması gereken bir alana yayıldığını göstermektedir.³⁵

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse muvafat, bu teorinin gündeme geldiği zaman dilimi itibariyle karşılıklı tekfir hadiseleri yaşandığı için tartışmaya taraf olanlara hal diliyle söylenen tavsiye olarak algılanabilecek bir çıkış yolu arayışıdır. Birbirini tekfir eden anlayışlara “kimse akıbetinden emin olmamalıdır, kendini mü'min zanneden Allah katında bir kâfir olabileceği gibi kendine kâfir denilen de gerçekte Allah katında bir mü'min olabilir” mesajı verilmek istenmiştir. Gerçekte böyle bir varsayımın hukûkî değeri olmamakla birlikte bilinemez bir yöne hitap etmesiyle taraftar bulmuş ve bu ilmin bir kavramı olarak tarihteki yerini almıştır. Bilimsel araştırmalara konu olabilecek bir cazibeyi hala bünyesinde taşımakla gizemini korumaya devam etmektedir. Af, tevbe, tebeddül çerçevesinde araştırılmaya değer bir konu olarak gündemdeki yerini korumaktadır.

Bibliyografya

A.S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, (çev. Mehmet Dağ), Ankara, 1983.

³² Görüşler için bkz. Etan Kolhberg, agm., s. 61 vd.

³³ Bkz. Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 357-358. Watt, İbn Küllâb'ın görüşlerinden ve onun yaşadığı devirde meydana gelen mihne ve sonuçlarından uzun denebilecek bahisler açmasına rağmen bu görüşüne ismen dahi atıfta bulunmaz. Ayrıca bkz. H.Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, (çev. Kasım Turhan), İstanbul, 2001. s. 189 vd.

³⁴ Josef van Ess, “İbn Kullab und die Minha”, *Oriens*, XVIII-XIX, 1965-6, s. 120 vd. ; A.S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, (çev. Mehmet Dağ), Ankara, 1983, s.110; Etan Kolhberg, “ Muvafât Doctrines In Muslim Theology”, *Studia İslâmica*, 57, (1983), s. 50; Jonh Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall. Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1983, s. 40-41.

³⁵ Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 55 vd.

- el-Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (v.256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, Kahire, 1378/1958.
- Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, *et-Temhîd fî us'uli'd-dîn*, (thk. Abdulhayy Kâbil), Kahire, 1407/1987.
- Ebu'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fî us'uli'd-dîn*, (nşr. Claude Selame), I-II, Dimaşk, 1993.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil (v.324/936), *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, (nşr. Hellmut Ritter), I-II, İstanbul, 1930.
- Etan Kolhberg, "Muvâfât Doctrines In Muslim Theology", *Studia Islamica*, 57 (1983), s. 47-66.
- el-Ferrâ, Kâdi Ebû Ya'lâ b., *Kitâbu'l-Mu'temed fî Us'uli'd-Dîn*, (thk. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut, 1974.
- H.Austryn, Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, (çev. Kasım Turhan), İstanbul, 2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî (v. 456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, Beyrut, tsz.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî (v.406/1015), *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut, 1987.
- Jonh Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall. Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1983.
- Josef van Ess, "İbn Kullab und die Minha", *Oriens*, XVIII-XIX, 1965-6.
- Kâdi Abdülcebbar, Kâdi İmâdüddîn Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmedel-Hemedânî (v. 415/1024), *Fadlu'l-İ'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, (thk. Fuad Seyyid), Tunus, 1393/1974.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/874), *el-Câmiu's-sahîh*, (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki), I-V, Mısır, 1374-1375/1955-1956.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed (v. 493/1099), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Rûhi Fıglah), Ankara, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Muvâfât", *DİA*, XXXI, 409, İst. 2006.
- Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa, 2006.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şu 'ayb el-Arnâvûd ve arkadaşları), Beyrut, 1981-1985.